

Олена Кірдан

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПОПЕЧИТЕЛІВ УЧБОВИХ ОКРУГІВ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Окреслено історіографію проблеми та джерельну базу дослідження попечительства як особливого інституту, з'ясовано його місце у системі управління вищими навчальними закладами на території українських земель, які перебували у складі Російської імперії у першій половині XIX століття. Досліджено еволюцію функцій та повноважень попечителів учбових округів як ключової ланки в державній системі управління вітчизняними університетами першої половини XIX століття.

Ключові слова: університет, управління, університетська реформа, попечитель учбового округу, університетський статут, університетська автономія.

З часу здобуття Україною незалежності змінилася політична, ідеологічна, філософська, педагогічна та економічна парадигми освіти. На сучасному етапі реформування системи вищої освіти актуалізується проблема підвищення ефективності управління – розподіл відповідальності між центральними, регіональними та місцевими рівнями управління. Водночас зауважимо, що проблема участі держави в безпосередній діяльності вищих навчальних закладів і реалізації функції контролю є однією із найбільш актуальних як з теоретичного, так і практичного аспектів. Відомо, що розгляд будь-якого дискусійного питання буде максимально ефективним лише за умови звернення до його витоків. У цьому зв'язку, особливої актуальності набуває вивчення історії становлення системи державного управління вищими навчальними закладами України і однієї з його форм – попечительства.

Діяльність попечителів учбових округів у працях дореволюційних, радянських і сучасних дослідників висвітлена фрагментарно, як правило, вона розглядалася у контексті вивчення інших проблем історії вищої освіти.

Упродовж останніх років дослідження проблеми попечительства знайшло відображення у публікаціях Б. П. Зайцева та С. І. Посохова [8], Г. О. Кільової [11], Т. В. Шушари [26] та ін.

Мета статті – здійснити аналітичний огляд історіографії проблеми та окреслити джерельну базу дослідження попечительства як особливого інституту, з'ясувати його місце у системі управління вищими навчальними закладами на території українських земель, які перебували у складі

Російської імперії у першій половині XIX століття.

Історія вищої школи України завжди привертала увагу багатьох учених. Перші напрацювання дореволюційних дослідників датуються кінцем 1850-х рр., коли постало питання про підготовку нового університетського статуту. Розглядаючи історію університетських статутів, автори не могли обійти проблему попечительства. Так, у 50-х рр. XIX ст. виходять друком ряд статей В. І. Гер'є [6], К. Д. Кавеліна [10] та М. І. Пирогова [21], в яких зроблено спробу з'ясувати історію взаємовідносин між університетами і державою. Одним з перших до питання університетської освіти у статті «Наука і держава» звертається професор В. І. Гер'є. Він висловлював думку про те, що університети засновувалися і підтримувалися державою, саме тому держава повинна брати участь у процесі управління ними. Завдяки діяльності попечителів університети були «поставлені в найбільш вигідне для науки становище» [6, с. 745]. Такі ж погляди поділяв А. Н. Пипін [18].

Цінним джерелом інформації слугують праці монографічного характеру, присвячені ювілейним датам Харківського, Київського та Новоросійського університетів [12; 14], серед яких чільне місце посідають науково-популярні видання за редакцією Д. І. Багалія, В. П. Бузескула, М. Ф. Владімірського-Буданова, А. І. Маркевича, М. Ф. Сумцова, В. В. Шулгіна, Ф. Я. Фортинського.

У 1884 р. опублікована монографія М. Ф. Владімірського-Буданова «Університет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича» [5]. У ній докладно висвітлювалася історія створення та становлення університету, діяльність його попечителів. Автор високо оцінює діяльність першого попечителя Є. Ф. фон Брадке, вказуючи на його виняткову роль у заснуванні університету.

Неперевреною за кількістю залучених матеріалів ми вважаємо працю українського історика, професора Д. І. Багалія «Опыт истории Харьковского университета. По неизданным материалам» [1; 2]. Він охопив період з 1802 по 1815 рр. у першій частині та 1815–1835 рр. – у другій. Вищезгадані праці зберегли своє непересічне значення й сьогодні, адже в них опубліковано велику кількість архівних джерел, детально висвітлено діяльність університетів та попечителів.

На рубежі XIX–XX ст. з'являються видання, в яких простежується історія розвитку університетської освіти в цілому. Фундаментальною працею, яка присвячена історії університетської освіти, стала монографія історика літератури, професора М. І. Сухомлинова [22]. У ній автор провів аналіз діяльності перших попечителів університетів, високо оцінив їх роль у проведенні університетської реформи початку XIX століття. Водночас, він підкреслював, що із зміною урядової політики змінювався і склад попечителів.

Слід відзначити також роботу П. Ферлюдіна «Исторический обзор

мер по вищому образованию в России». Автор приділяє особливу увагу питанню попечительства. П. Ферлюдін висловлює думку про те, що «в першу епоху ... управління зосереджено виключно в руках кураторів. У 1804 р. університетам була надана значна влада, з співрозміною їй відповідальністю, і вплив попечителя на університети до 1820 р. полягав, головним чином, у спостереженні за точним виконанням законів з боку університетської влади. Статутом 1835 р. значно зменшено повноваження університетських колегій і посилено вплив попечителів округів на університети» [23, с. 131].

У 1900 р. побачила світ робота Б. Б. Глинського, у якій досліджуються університетські статuti 1804, 1835 і 1863 рр. На основі аналізу статуту 1804 р. автор висловлює думку проте, що влада попечителя в університетах була незначною, вона полягала «в загальному нагляді і піклуванні про процвітання університету, без безпосередньої участі в усіх дрібницях університетської адміністрації» [7, с. 332]. Однак, статут 1835 р. вже поставив університети в залежність від попечителя.

На початку ХХ ст. свої погляди щодо питання попечительства у статті «Університети Росії» в енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза і І. А. Ефрона виклав П. М. Мілюков. Зокрема, він писав, що в 1804 р. в Росії була введена німецька система автономного університету та зазначає, що попечителі не відігравали значної ролі у долі університетів, тому що були віддалені від них для уникнення втручання в автономне життя вищої школи [28, с. 789].

Початок ХХ ст. ознаменований появою марксистського розуміння історії університетів. Автором такого підходу став І. М. Бороздін, який опублікував статтю «Університети в Росії в першій половині ХІХ століття». Згідно його твердження, на початку ХХ століття влада попечителів була в сильному протиріччі з усім самоврядним ладом університетів. Навіть в ранню епоху дії статуту 1804 р. влада попечителів була сильною і суттєво впливала на діяльність вищих навчальних закладів. Оцінюючи значення університетського статуту 1835 р., автор зазначав, що в його основу закладено принцип поліцейської опіки, яку здійснював попечитель [3, с. 371].

Безперечно, вершиною дореволюційної історіографії можна назвати фундаментальну працю історика С. В. Рождественського «Исторический обзор деятельности Министерства Народного просвещения» [19]. Цінність роботи полягає в тому, що її основу становить величезна кількість джерел, у тому числі справи з архіву Міністерства народної освіти. Дослідник зосередив свою увагу на двох університетських статутах 1804 і 1835 рр. С. В. Рождественський дав високу оцінку статуту 1804 р. й писав про те, що статут «наділив університети широкою автономією і свободою викладання» [19, с. 57]. Успіх реформи 1804 р., на його думку, багато в чому зобов'язаний діяльності попечителів. Науковець зазначав, що

«узаконення перших років наділили попечителів владою і засобами, достатніми для широкого і енергійного керівництва справами учбових округів» [19, с. 55]. Статут 1835 р., на думку дослідника, відобразив глибоку, давно усвідомлену урядовими колами потребу змін щодо значення університетів і принципів керівництва ними. На переконання С. В. Рождественського попечитель з 1835 р. став «пріоритетним членом і керівником» університету [19, с. 245].

У цілому, в дореволюційній історіографії історія попечительської діяльності у першій половині XIX століття ділилася на два етапи. Більшість дослідників вважали, що на початку століття вплив попечителів на університети не був суттєвим, а після прийняття статуту 1835 р. попечителі стали справжніми керівниками університетів.

У радянський період історія дореволюційних вищих навчальних закладів та інститут попечительства не були популярним предметом дослідження. Як особлива цілісна тема в радянській історіографії історія вищої освіти отримала самостійне звучання з 1930-х рр. У зв'язку з різними ювілеями університетів, публікувалися видання, присвячені окремим вищим навчальним закладам [9; 24]. Написані радянськими авторами, засновані на марксистсько-ленінській методології, ці видання відрізнялися від дореволюційних самим підходом до досліджуваної проблеми, іншим принципами періодизації, іншим тлумаченням тих же питань. Діяльність попечителів учбових округів як провідників реакційної політики держави в університетах розглянуто у дослідженнях А. С. Бутягіна й Ю. А. Салтанова, Л. А. Булгакової, Л. І. Насонкіної та ін. З їх погляду держава в особі попечителя втручалася в справи університету, часто порушуючи законодавчі принципи університетської реформи, а попечителі учбових округів повністю зосередили в своїх руках владу над університетом. На їх переконання, при призначенні на посаду попечителя міністерство брало до уваги якості швидше поліцейського характеру, ніж ділові та наукові. Таким чином, короткий огляд історіографічних джерел надав змогу констатувати, що в радянський період попечительство оцінювалося як негативне явище і було неактуальною темою. Винятком можна вважати видання щодо адміністративно-педагогічної діяльності попечителя Одеського та Київського учбових округів М. І. Пирогова [13].

Новітня історико-педагогічна наука відкрила нову сторінку вивчення історії інституту попечительства у дореволюційний період. У пострадянських (сучасних) дослідженнях висвітлюються організаційні, правові, адміністративні аспекти діяльності попечителів учбових округів. Так, у монографії Р. Г. Еймонтової обстоюється думка, що в кінці 40-х рр. XIX століття попечителі зосередили у своїх руках всі навчальні, господарські та адміністративні функції, «самовладно розпоряджалися університетами» і переважно були колишніми військовими [27, с. 4].

Чимало сучасних досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців

присвячені персоналіям попечителів учбових округів. Так, у 2000 р. опубліковано ґрунтовне дослідження учених Б. П. Зайцева і С. І. Посохова, присвячене попечителям Харківського учбового округу [8]. У ньому детально висвітлено питання життя та діяльності попечителів за весь період їх існування (1803–1918 рр.). Автори вказують, що попечителі були значними постатями свого часу, а попечительство суттєво впливало на реалізацію державної освітньої політики в окрузі.

Значимим, у аспекті досліджуваної проблеми, є чотиритомне видання Ф. А. Петрова «Формування системи університетської освіти в Росії». У ньому розглядаються всі найважливіші аспекти формування системи університетської освіти в Російській імперії у першій половині ХІХ ст. Дослідник оцінює також характер і значення попечительства, зокрема, зазначає, що в результаті реформи 1804 р. попечителі стали посередниками між університетами, наділеними широкими автономними правами, та Міністерством народної освіти. Водночас, зауважує, що «діяльність піклувальників «першого призову» не тільки не гальмувала роботу університетської корпорації, а й, навпаки, стимулювала її» [17, с. 254]. На думку Ф. А. Петрова, саме попечителі були покликані керувати утіленням в життя університетської реформи 1804 р. Подібна ситуація повторилася вже в 1835 р., однак, на відміну від реформи 1804 р., статут 1835 р. законодавчо закріпив владу попечителів над університетами. Попечителі перетворилися «на безпосередніх начальників над університетами і, як уповноважені державою, повинні були суворо спостерігати за порядком в університеті... І в цьому відношенні особистість попечителя набувала особливої ролі» [17, с. 127].

Джерельна база з проблеми попечительства як ключової ланки у системі управління вищими навчальними закладами надзвичайно велика і різноманітна. У процесі історико-педагогічного пошуку нами використано опубліковані письмові джерела та архівні справи, зокрема це документи й матеріали Центрального державного історичного архіву м. Києва (ЦДА, фонд 707 – «Управління Київським учбовим округом»), Державного архіву м. Києва (ДАК, фонд 16 – «Київський університет»), Державного архіву Харківської області (ДАХО, фонд 667 – «Харківський університет Міністерства народної освіти», фонд 266 – «Циркуляри, накази, розпорядження Міністерства народної освіти й попечителя Харківського навчального округу з навчальних питань»), Державного архіву Одеської області (ДАОО, фонд 45 – «Новоросійський університет»), Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (фонд VIII «Київський університет Св. Володимира»), Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. Сухомлинського, Державної історичної бібліотеки України.

До законодавчих та нормативних джерел ми відносимо нормативні документи, санкціоновані верховною владою. Безумовно, величезне

значення для дослідження мають чинні університетські статuti (1804, 1833, 1835, 1842, 1863, 1884 pp.). Крім статутів законодавчими джерелами є постанови і розпорядження. До постанов належать акти, які отримали Найвище затвердження, а до розпоряджень акти, видані по лінії Міністерства народної освіти без затвердження Імператором. За цим принципом у ХІХ ст. була проведена офіційна інкорпорація законодавства про освіту та видані спеціалізовані збірники постанов і розпоряджень по Міністерству народної освіти. Вони розкривають особливості управління вищими навчальними закладами в досліджуваній період, представляють цінне джерело інформації у вивченні діяльності попечителів учбових округів.

Цінний фактичний матеріал становлять матеріали офіційного діловодства, передусім звітна документація міністрів народної освіти, попечителів учбових округів, ректорів університетів та губернаторів, а також внутрішня університетська документація: щорічні звіти про стан і діяльність Харківського, Київського та Новоросійського університетів, протоколи засідань учених рад, інструкції про обов'язки чиновників університетської канцелярії й інших посадових осіб. Особливу форму університетської звітності представляє також листування міністрів народної освіти і попечителів учбових округів. З опублікованих джерел слід виділити листування А. К. Розумовського з П. В. Завадовським і П. І. Голенищевим-Кутузовим.

У процесі наукового пошуку нами проаналізовано періодичні видання ХІХ – початку ХХ століття, на сторінках яких публікувалися протоколи засідань учених рад, окремі думки їх членів із спірних питань, оголошення про конкурси на заміщення вакантних посад тощо («Записки Императорского Харьковского университета», «Записки Императорского Новороссийского университета», «Университетские известия»). Цінним є також спеціальне видання Міністерства народної освіти «Периодическое сочинение об успехах народного просвещения» (1803–1819 pp.), «Журнал департамента народного просвещения» (1821–1834 pp.), на сторінках яких у розділі «Узаконения по части народного просвещения» друкувалися імператорські укази, статuti, рескрипти про призначення та звільнення міністрів, попечителів учбових округів, призначення ректорів. Циркуляри й розпорядження попечителів учбових округів, полемічні виступи представників ліберальних і консервативних кіл щодо управління вітчизняними університетами найбільш повно висвітлені у часописах: «Вестник Европы», «Журнал Министерства Народного Просвещения» (з 1834 p.), «Исторический вестник», «Киевская старина», «Периодические сочинения об успехах народного просвещения», «Русская речь», «Русская школа», «Харьковские губернские ведомости», «Утро», «Южный край» тощо.

Не менш цінне та об'ємне джерело інформації становлять матеріали

особового походження: мемуарна література та епістолярій. У них, як ні в якому іншому виді джерел, відображені думки авторів, надано яскраві оцінки багатьом людям і подіям. У вивченні проблеми попечительства безперечну цінність представляють мемуари самих попечителів учбових округів, професорів, студентів, чиновників. Джерела особового походження попечителів учбових округів розкривають їх погляди на проблему управління вищими навчальними закладами. Зі спогадів, безперечно, слід відзначити мемуари попечителя Віленського учбового округу князя Адама Чарторийського та автобіографічні записки попечителя Київського учбового округу Є. Ф. фон Бридке [4]. Вони є важливим джерелом інформації про їх діяльність на посаді попечителів і поглядах на значення університетів у житті суспільства. У спогадах вихованців університетів надано яскраві оцінки стилю керівництва попечителів, їх відношення до студентів [15; 20]. Особливу цінність становлять також листи і щоденники професорів і викладачів, які розкривають особливості їх взаємовідносин з попечителями. Широко використовуючи матеріали цієї групи, ми враховуємо її неминучу суб'єктивність, що визначає необхідність зіставлення їх як між собою, так і з іншими типами джерел.

На основі аналізу історіографічних джерел досліджено еволюцію поглядів щодо функцій та повноважень попечителів учбових округів у працях дореволюційних, радянських і сучасних дослідників.

Доведено, що джерельна база дослідження інституту попечительства є надзвичайно широкою й охоплює значну кількість видів історичних писемних джерел, незалежно від місця їхнього зберігання, тиражованості, вивчення. На основі проведеного дослідження з'ясовано, що вона включає архівні справи та опубліковані письмові джерела, серед яких нами виділено: законодавчі та нормативні (статути, постанови, розпорядження, маніфести); матеріали офіційного діловодства (звітна документація міністрів народної освіти, попечителів учбових округів, ректорів університетів та губернаторів, а також внутрішня університетська документація); листування міністрів народної освіти і попечителів учбових округів; матеріали періодичного друку (центральні, відомчі та місцеві періодичні видання); монографічні дослідження; матеріали особового походження (мемуарна література та епістолярій).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багалій Д. І. Вибрані праці : в 6 т. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1 (1802–1815 гг.) / Д. І. Багалій. – Х. : Вид-во НУА, 2004. – 1151 с.
2. Багалій Д. І. Вибрані праці : в 6 т. Т. 4. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 2 (1815–1835) / Д. І. Багалій ; [упоряд., голов. ред. В. В. Кравченко ; редкол.: В. І. Астахова та ін.; комент. Т. Г. Павлова]. – Х. : Вид-во НУА, 2005. –

- 1004 с.
3. Бороздин И. Н. Университеты в России в первой половине XIX века / И. Н. Бороздин // История России в XIX веке. – С.-Пб. : Бр. А. и Гранат, 1910. – Т. 2. – С. 349–379.
  4. Брадке Е. Ф. Автобиографические записки / Е. Ф. Брадке // Русский архив. – 1875. – № 3. – С. 256–280.
  5. Владимирский-Буданов М. Ф. История Киевского университета Св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Т. 1. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. – Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – 674, [43] с.
  6. Герье В. И. Наука и государство // Вестник Европы. – 1876. – № 10. – С. 768–798.
  7. Глинский Б. Б. Университетские уставы (1755–1884) / Б. Б. Глинский // Исторический Вестник. – 1900. – № 1. – С. 324–351.
  8. Зайцев Б. П. Попечители Харьковского учебного округа / Б. П. Зайцев, С. И. Посохов. – Х. : [б.и.], 2000. – 123 с.
  9. Історія Київського університету / за ред. О. З. Жмудського. – К. : Вид-во Київського університету, 1959. – 629 с.
  10. Кавелин К. Д. Замечания на проект общего устава императорских российских университетов / К. Д. Кавелин // Собрание сочинений в 4-х т. – СПб., 1899. – Т. 3. – С. 106–234.
  11. Кільова Г. О. Засадничі принципи існування Київського навчального округу в період 1833–1834 рр. [Електронний ресурс] // Укази імператора та циркуляри міністра народної освіти (за матеріалами «Журналами министерства народного просвещения»). – Режим доступу : journal.kdpu.edu.ua/pedag/article/view/904
  12. Киев и университет Св. Владимира при императоре Николае I. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1896. – 100 с.
  13. Красновський А. А. Педагогические идеи Н. И. Пирогова / А. Красновський. – М., 1949. – 195 с.
  14. К пятидесятилетию юбилею университета св. Владимира. Очерки и заметки по истории университета. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1884. – 65 с.
  15. Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете 1823–1829 / Л. Ничпаевский // Русская старина. – 1907. – № 8. – С. 363–400.
  16. Пантелеев Л. Из истории первых лет университета св. Владимира / Л. Пантелеев // Русское богатство. – 1908. – № 12. – Отд. 1. – С. 183–205.
  17. Петров Ф. А. Российские университеты в первой половине XIX века : Формирование системы университетского образования. Кн. 1. Зарождение системы университетского образования в России / Ф. А. Петров ; Гос. ист. музей. – М. : Гос. изд. музей, 1998. – 471 с.
  18. Пыпин А. Н. Общественное движение в России при Александре I. Исследования и статьи по эпохе Александра I. – СПб. :

- Академический проект, 2000. – 560 с.
19. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности министерства Народного просвещения (1802–1902) / С. В. Рождественский. – СПб., 1902. – 875 с.
  20. Роммель Х. Пять лет из истории Харьковского университета: Воспоминания проф. Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете (1785–1815) / Х. Роммель ; подготовил Я. О. Балясный. – Х. : Тип. ун-та, 1868. – 111 с.
  21. Сочиненія Н. И. Пирогова : [в 2 т.] : изданієвъ память столетія со дня рожденія Николая Ивановича Пирогова, 1810 – 13 Ноября – 1910 / [авт. предисл. С. Я. Штрайхъ]. – К. : Изд. Пироговскаго т-ва, 1910. Т. 1 : Педагогическія и публицистическія статьи. – 962 стб., [3] с.: портр.
  22. Сухомлинов М. И. Исследования по русской литературе и просвещению : материалы для истории образования в России в царствование Александра I. – СПб. : Типография А. С. Суворина. – 1889. – 516 с.
  23. Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России / Ферлюдин П. – Вып. 1: Академия наук и университеты. – Саратов, 1894. – 184 с.
  24. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет ... (1802–1955 гг.). – Харьков, 1955. – 387 с.
  25. Шевырев С. П. История Императорского Московского университета, написанная к столетнему его юбилею, 1755–1855 / С. П. Шевырев. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – 600 с.
  26. Шушара Т. В. Історико-педагогічний аналіз діяльності освітніх округів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NiO/2010_4-5/pedagogika/Shush.htm
  27. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох / Р. Г. Эймонтова. – М. : Наука, 1985. – 349 с.
  28. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона : в 86 томах (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907. – Т. 34 (А) : Углерод – Усилие. – 1902. – С. 483–960 [16 л. ил].